

EDEBİYATTAN SOSYAL BİLİMLERE ELEŞTİREL BİLİNCİN İLERLEYİŞİ VE TZVETAN TODOROV

Prof. Dr. Mehmet Emin ÖZCAN

Ankara Üniversitesi

Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi

Abstact

This paper examines the nature of critical consciousness of Tzvetan Todorov. In Todorov's works there is a movement from the text to general context, and this transformation has an effect on the methods of criticism in social sciences. This paper analyses the impact of Todorov's contribution to certain recent forms of critical approaches in social sciences and literature.

Keywords: *Todorov, literary criticism, social sciences, structuralism, semiotics*

Bu yazıda Tzvetan Todorov'un ilk yapıtlarından son yapıtlarına kadar çalışmalarının her noktasında belirlenebilecek "eleştiri bilinci"nin ne anlama geldiğini, bu bilincin nasıl geliştiğini ve son noktasına nasıl ulaştığını sergilemeye çalışacağız. Önce ilk dönem yapıtlarındaki metin merkezli bakışı küçük bir örnekle ele alacak, sonra da ikinci dönem olarak adlandırabileceğimiz sosyal bilim merkezli bakışı irdelleyecek, bu ikisi arasındaki geçişleri, bağları ve ilişkileri göstermeye çalışacağız. Todorov'un 1960'lı yıllarda edebiyatta geliştirdiği eleştiri bilincinin sosyal bilimlere doğru kayarken, 2003 yılına kadar geçirdiği değişimlere değineceğiz.

Genel anlamda edebiyat yapıtına yaklaşımda Amerikan Yeni Eleştirisi ile kabaca Rus biçimcilerinin vurguladıkları ortak nokta dilin kullanımı yönündeydi (Todorov 1987: 16-18). Edebiyat dille oluşturulduğuna göre eleştiri de dile yönelmeliydi. Todorov'un çıkış noktası bu genel tanımın pek uzağında kalmıyor. Ona göre edebiyat kavramını "söylem" bağlamında, eleştiriyi de "söylem çözümlenmesi" bağlamında ele almak gerekir. *La Poétique*'te şöyle

söyler: “İki tavrı var: İlki metni kendisine yeten bir bilgi nesnesi olarak görür, ikincisine göreyse her metin soyut bir yapının tezahürüdür” (Todorov 1968: 15). Örneğin yazarın yaşamöyküsü ve yapının dışında kalan genel, tanıtıcı dışlanır. Bu iki tavrı birbirini tamamlar; ilki metin yorumudur. Buna göre okuma, bitişik olanı ayıran, uzak olanlar arasında da ilişkiler kuran bir uzam halini alır, dolayısıyla çizgisellikten uzaklaşır. Bu noktada hermenötik kavramlardan olan anlam daireleri, parçanın bütünle olan ilişkisi için içine sokulur. İkinci tavrı tastamam bilimsel tavrıdır: Burada amaç metni yorumlamak ya da betimlemek değil, metni metin haline getiren yasaları belirlemektir (Todorov 1968: 15).

Böylece inceleme metnin anlamını değil, metni ortaya çıkaran yasaları belirlemeye çalışır: “Psikoloji, sosyoloji vb. gibi bilimlerin aksine edebiyat bu yasaları bizzat edebiyat içinde bulmaya çabalar. Bu yüzden de poetika hem soyut hem de içsel bir yaklaşımdır” (Todorov 1968: 19). Buradan itibaren metin incelemesinin temel kategorileri belirlenir: Anlambilimsel düzey, söz düzeyi, eylem düzeyi, çatı, zaman, bakış açısı, sözdizimi gibi. Bunlar cümlenin dilbilgisel çözümlemesinde zaten kullanılan kategorilerdendi (Todorov 1987: 16).

Anlayışın bu ilk biçimiyle ilgili aklımıza sorular takılır: Bu kuram metin önündeki okuyucuya ne kazandırır? Okuduğumuz metne ilişkin, önceki bilgileri aşan bir bilgi sunabilir mi? Kısacası metin hakkında bizi zenginleştirir mi? Zira ister dinsel isterse dindışı olsun, her metin okurunu zenginleştirmeyi, ona onda olmayan bilgiyi aktarmayı hedefler.

Burada küçük bir örnekle bu ilk yaklaşımı görmeye çalışalım: Rabelais’in *Gargantua*’sının “Aux lecteurs” başlığını taşıyan giriş taksimi. Bu metni çözümlememiz için öncelikle dilsel öğeleri ayrı ayrı incelememiz, ardından bu öğeler arasındaki ilişkileri belirlememiz gerekecektir. Bu ilişkilerin kendine yeten bir sistem olması beklenir. Kaba bir benzetmeyle içten yanmalı motorlardaki sistemler bütünü gibi. Buradaki temel işleyiş biçimi, hareketsiz parçalar üzerine yerleştirilmiş hareketli parçaların basınçlı yakıt-hava karışımını kıvılcımla yakması ve bunun sonucunda ortaya çıkan enerjinin mekanik aksama iletilerek sistemin tamamlanmasıdır. Metinde de buna benzer hareketli ve hareketsiz parçalar vardır: Derinde kalan anlamları işbaşına geçiren öğeler ile bunlara zemin oluşturan diğer dilbilgisel ekler, bağlaçlar, vb.

Amis lecteurs, qui lisez ce livre,

Dépouillez-vous de toute passion

Et ne soyez pas scandalisés en le lisant:

Il ne contient ni ma ni pervers intention.

Il est vrai qu'il y a peu de perfection
 A y trouver, si ce n'est en matière de rire.
 Mon coeur ne peut choisir d'autre sujet
 Quand je vois la peine qui vous mine et consume.
 Il vaut mieux traiter du rire que des larmes
 Parce que le rire est le propre de l'homme
 (Rabelais, 1977 : 47)

Giriş bölümünde çizgisel okumayla belirli bir anlama ulaşacağımız doğrudur. Ancak bazı dilsel öğeleri derinlemesine incelediğimizde, yani metni “dikey” olarak okuduğumuzda elde edeceğimiz anlam yapının tamamında tekrarlanacak bir şemayı ortaya çıkaracaktır. Metinde belirleyebileceğimiz bütün bu sözcükler kökenbilgisi bakımından inceleneğinde, metni kuran öğeler arasında bazı anlam ilişkileri kurulabilir. Burada bir tek örnek verelim: “passion” sözcüğünün anlamları araştırıldığında ilk anlam olarak “affection” kavramıyla karşılaşırız. Kavramın açılımı olan “opinion irraisonnée affective et violent” ve “opinion formée à partir des sentiments” tanımlamalarından sentiment vs raison karşıtlığına ulaşırız. Bu temel şema giriş bölümünün diğer öğelerine doğru kolaylıkla genişletilebilir. Elbette herbir dilsel ögenin kendi içinde ayrıntılı çözümlenmesi, ardından bu çözümlenmede elde edilen verilerle metindeki diğer öğeler arasındaki ilişkilerin belirlenmesi gerekir.

Burada metnin yüzeysel okuması ile dilsel öğeler arasındaki ilişkilerin, işleyiş biçimlerinin vurgulandığı okuma arasında bir karşılaştırma yaparsak, ilk okumada hiç görünmeyen anlamlara ulaşırız. Gerçekten de aslında basit görünen bu giriş bölümü yapının tamamının çekirdeğini oluşturacak kadar yoğundur:

non-raison	raison
passion	
mal	rire
perversité	propre
souffrance	homme
chagrin	maladie
scandale	souffrir
larmes	rire → propre → homme

Bu örnekte belirlediğimiz dilsel öğelerin anlambilimsel incelemesinden metnin geneli içindeki ilişkileri çıkarsayabiliyoruz. Buna göre dinsellik vs dünyevilik karşıtlığı, metindeki öğelerin işlemlerini sağlayan temel karşıtlık olmaktadır:

Buraya kadar kapalı, kendine yeten bir sistem olarak metnin işleyişini gördük. Şimdi sorulacak soru şu olabilir: Sonuçta metinle ilgili ne elde ettik? Söylem öğelerinin işleyiş biçimini açığa çıkardık ve bu da bizi metinde ilk bakışta görmediğimiz işlevleri sergiledi; motorunu göremediğimiz, ama öğelerinin hepsi uyum içinde, herbir ögesi bir diğeriyle uyum halinde çalıştığında hareket eden bir araç gibi. Biz bu ulaşım aracını, motorla ilgili hiçbir bilgiye sahip olmadan da kullanabiliriz, bu durumda çizgisel ve artsüremli seviyede konumlanırsınız. Tanımaya başladığımız da ise karşımızda bir mühendislik ürününün durduğunu, bütün bu işleyişin bir hesap, hendese işi olduğunu kavrarız. Bu durumda dikey ve eşsüremli konuma geçeriz. İşte metne içkin ve derinlemesine çözümleme bize o ana kadar, yüzeyden ve çizgisel okumayla elde edemeyeceğimiz yeni bir bilgi sunar. Biz ancak bu ikinci düzeyden sonra yazalım, Rabelais'nin ustalığına hayranlıkla bakmaya başlarız.

Oysa tam da bunu söylediğimizde, Rabelais'den söz etmeye başladığımızda, sergilediğimiz sistemin dışına çıkmış, dolayısıyla başta belirttiğimiz yöntemin tutarlılığını bozmuş oluruz. Peki neden Rabelais demek zorundayız? Metni bu haliyle anlamak yeterli değil mi? Yani Goethe'nin "Dur, güzelsin böyle!" deyişini biz de metne söyleyemez miyiz? Kuşkusuz hayır. Eleştirel bilinç "yetinmemeyi" sanat haline getirmiştir. Tam da bu noktada Todorov'un ikinci dönem yapıtlarına doğru bir geçişi gerçekleştiririz.

İncelediğimiz bu kısa metnin derin düzeyi bize, 1547-1563 tarihleri arasında toplanan Trento Konsili'nin Rabelais'nin yapıtlarını *Index librorum prohibitorum*'a almakta ne denli haklı olduğunu gösteriyor. Zira fanatik bir katolik bir yana, sıradan bir din düşüncesine sahip birini bile ürpertecek bir tabloya ulaştık. Elde edilen bu anlamı metnin dışına çıkardığımız anda, işte yukarıda sözünü ettiğimiz içten yanmalı motorun kıvılcımına benzer bir patlama yaşanacaktır. Biraz önce metin içinde bir sistem oluşturan bütünlük, metin dışıyla bağ kurmaya başlamış demektir.

İşte Todorov'un son dönem yapıtlarını bu bağlamda görmek gerekiyor. Kapalı sistemden dışarı çıkan eleştirel bilincin gözleri dışarıdaki zenginlikten

kamaşır. O andan itibaren Todorov bu kapalı sistemlerle dilsel olmayan diğer sistemler arasında ilişkiler kurmaya başlar.

Karşılaştığı ilk konu, biraz önce metin incelemesinde kullanılan yöntemden kaynaklanır. Todorov'un ikinci dönem kitaplarında vurguladığı bu konu "kimlik" olacaktır. Ben karşısında öteki, ben'in öteki karşısındaki yeri.

1982 tarihini taşıyan *La Conquête de l'Amérique* sistemler arasındaki zengin bağların farkına varan bir yapıttır (Todorov 1982). İyi seçilmiş bir başlama noktası. Zira Amerika'nın keşfi Batı tarihinde ben ile öteki'nin karşılaştığı en şaşırtıcı andır. Afrika, Hindistan ve Çin hakkında bilgiler vardır, ama bilinmeyen bir kıtanın keşfi bambaşka bir bilgi olmuştur. Önemli bir andır bu: "Bizim şimdiki kimliğimizi bildiren, der Todorov, ve yapılandıran şey Amerika'nın keşfidir" (Todorov 1982: 14). Todorov, modern zamanların başlangıcını belirleyen keşfin sahibi Colon'u bir "yorumsamacı", bir "herméneute" olarak ele alır. İyi bir denizci, ama öncelikle "doğanın göstergelerini yorumlamayı bilen" biridir o (Todorov 1982: 27). Todorov'a göre Colon bir metin incelemecisidir. Öte yandan bu olay-metnin başkahramanın adı bile bir çözümleme ögesi olabilir: Cristobal, *Christum Ferens* yani "Hristos'u taşıyıp götürən" demektir. Böylelikle Amerika'nın keşfi adlı olay-metin farklı öğeleri arasındaki ilişkiler yoluyla çözümlenir. Örneğin Colon, Moctezuma, Cortès adlı betiler göstergeleri yorumlayabilme yeteneklerine göre değerlendirilir. Metnin işleyiş biçimi belirlendikten sonra Todorov hemen metin dışına çıkar. Örneğin Avrupa uygarlığının genel niteliklerinden (s. 115), belli bir zamandaki "çağ zihniyeti"nden (s. 121) söz eder: Genel anlamda yorum öğelerinin melezliği vurgulanır. Böylelikle ulaştığı sonuçlar bütünü, metninin tamamını niteler: Kurban uygarlığı karşısında katliam uygarlığı (s. 151). Başka bir örnek de çizgisel temeldeki anlamdır: Öteki'yle ilişki zaman içinde çizgiseldir: kölecilik-sömürgecilik-iletişim çizgisini izler (s. 187).

Bütün bu ayrıntılı çözümlmelerden sonra ortaya bir ben-öteki ilişkisine dair bir tipoloji çıkar. Buna göre bu ilişki tek değil üç ayrı boyut üzerinde oluşur (s. 191) Todorov şöyle der: "Bu metinleri buyur ediyor, aktarıyor, yorumluyorum; ama aynı zamanda konuşmalarına, kendilerini savunmalarına izin veriyorum" (Todorov 1982: 254). Ben ile öteki'nin ilişkilerinin işleyiş biçimlerini bulmak için iki kavram kategorisi kullanılır: Eklektizm ve karşılaştırmacılık. Nihayet Todorov son bölümde anlatsal söylem ile sistematik söylemin birbirini tamamlayıcı olduklarını belirtir ve olay-metni çözümlmeyi bitirir. Olay'ın metin olarak çözümlenmesi, bizim Rabelais metnini incelerken yaptığımız gibi, iki hamlede gerçekleşir. Birinci adım: İşlevlerin belirlenmesi. Yapıtın bölüm başlıkları bile bu konuda ipucu verir: Découvrir, conquérir,

aimer, connaître (Keşfetmek, fethetmek, sevmek, tanımak). İkinci adım: metinsel öğelerin metin dışı ile ilişkilendirilmesi. İkinci adımın daha net olarak izlendiği yapıt, aynı konunun farklı bir boyutuyla işlendiği *Nous et les autres* (Biz ve ötekiler) adlı yapıttır (Todorov 1989).

Nous et les autres'da Todorov yaptığı çözümlemeyi bir öncekinden daha açıkça metin dışına bağlar. Bu yapıttan itibaren eleştirel bilinçte “ben”in yerinin genişlemeye başladığını görürüz. Yazar giriş bölümünde bizim şimdiye kadar sunduğumuz gelişimi tastamam destekleyen belirlemelerde bulunur. Şöyle der: “O zamanlar edebiyat ve dil sorunlarına kendimi kaptırılmış, bu arada beşeri (sosyal) bilimler dedikleri alanla da ilgilenmeye başlamıştım. Ama dil ya da edebiyat hakkında üretebildiğim düşünceler ile bu heves ve yakınlığım arasında hiçbir ilgi yoktu, öyle ki bu bilimlerle ancak çalışmamdan arta kalan zamanlarda ilgilenabiliyordum.”(Todorov 1989: 10) Bundan sonra da sosyal bilimlerin “heves” ve “yakınlık” gibi öznel duyguları dışlıyor olması gerektiğini, onun anlayışına göreyse bir bilimsel incelemede özneye ilişkin hiçbir izin bulunmaması gerektiğini uzun uzun anlatır. Hemen ardından bu durumun yetmediğini itiraf eder: “Nasıl yapmalı, nasıl etmeli de dilbilimcilerin cümle yapılarına ilişkin varsayımlarını benim kendi öznel içsellikimle bağlantılandırmalı?” (s. 11). Nihayet çözümü bulur: “Ne genel içinde ne de tikel içinde rahatım: Sadece bunların karşılaşması tatmin eder beni” (s. 5).

Todorov bizim Rabelais metnine ikinci adımda uyguladığımız, parçadan bütüne doğru hareketi seçer ve yine işlev belirten başlıklar altında konusunu işler. “Universel et le relatif” (evrensel ile göreceli), “Races, Nations” (Irklar, uluslar), “L’exotique” (uzaksılık), “Moderation” (ortayol) gibi bölüm başlıklarıdır bunlar. Sonuç bölümünde sorulan bir soru bir başka yapıtın giriş kapısı olacaktır: “Bizim bir topluluğa ait oluşumuzun anlamı nedir?” (s. 507).

La vie commune adlı yapıtta metin çözümlemesinin sonraki aşaması netleşmeye başlar. Tıpkı Rousseau gibi Todorov da bilimi gittikçe insana yaklaştırır. Bunun en çarpıcı göstergesi edebiyat incelemesinde kullanılan düşünüş biçimlerinin, insanı konu alan disiplinlerde bir yorumlama gereci olabileceği düşüncesidir. Böylelikle daha önce *La Conquête de l’Amérique*’te kısaca ima edilen “birey”, araştırmanın merkezine oturur. Tıpkı *Gargantua*’da belirlediğimiz gibi. Kahramanın adı bile “ben”in metin içindeki payına tanıklık eder. *Gargantua*’nın adı doğumu sırasında babasının bir sözünden türetilmiştir. Grandgousier “A boire! A boire! A boire!” diye bağırarak doğan çocuğuna “ne büyük kursağın var” anlamında “Comme grand tu as!” der ve kahramanın adı *Gargantua* olarak belirlenir. Gerçekten de Todorov kitabına *La vie commune* (ortak yaşam) der (Todorov 1995), ama birey’i “genel antropoloji” terimi altında araştırmasının odağına yerleştirir. Bir tek örnek birey-toplum ilişkisinde

temel etmen olan *reconnaissance*/takdir beklentisini ifadeye yeterlidir: Annenin çocuga bakışıyla gerçekleşen ilk “takdir etme” edimidir bu. Tam anlamıyla bir psikoloji konusu. Ancak konu burada bir olay-metin olarak çözümlenir ve parçadan bütüne doğru ilerleyen yorumcu böyle bir takdir ilişkisinin birey ile toplum arasındaki bütün ilişkilerde temel bir işlev olduğunu ortaya çıkarır. Sonuçta tıpkı malzemesi dil olan edebiyat gibi malzemesi diğer özneler olan sosyal bilimlerle artık koparılamayacak bir bağ kurulmuş olur. Bu bağ oluşturan temel konu ise artık her alanda araştırılacaktır.

Gerçekten de ilk başta ben-öteki araştırması önce tarih içinde (örnek olay: Amerika'nın keşfi) ardından belirli bir uzam üzerinde (Fransa'da çeşitlilik konusundaki düşünce birikimi), sonra genel anlamda insan psikolojisi bakımından (ortak yaşamın “tesadüf ile zorunluluk arasındaki” kırılma dengesi) ele alınır ve nihayet *La Conquête*'in başında bulduğumuz temel araştırma konusu olan birey, başka alanlarda derinleştirilir.

Rönesans dönemi Flaman resminde birey izleğinin işlendiği *Éloge de l'individu* (Bireye övgü) adlı yapıt araştırmayı resim alanına taşır (Todorov 2000). Bu yapıtta da sözünü ettiğimiz ilk inceleme adımı olan “öğeler arasındaki işleyişin açığa çıkarılması” uygulanır; ardından ikinci adıma geçilir, yani işlevler artsürem üzerinde, tarih içinde, çizgisel olarak incelenerek anlama ulaşılır. Örneğin Ortaçağ resminde bireyin konumu: Jacquemart de Hesdin'in (XV. yüzyıl) *Nativité* adlı tablosunda sadece özler temsil edilir, ayrı ayrı tekil birey temsili yoktur; yüzler, bedenler birbirinin aynıdır. Bireysel temsil, tarihin o döneminde diğer bir yığın öğeyle etkileşim içinde ve yavaş yavaş gelişir. Modernlik, tıpkı Amerika'nın keşfinde olduğu gibi, bireyin keşfedildiği XV. yüzyıl sonunda başlar. Örnek olarak Robert Campin'in *Robert de Masmine* (XV. Yüzyıl ortaları) ve Andrea Mantegna'nın *Le Duc de Gonzague et sa famille* (XV. Yüzyıl ortaları) adlı tablolarını verebiliriz.

Éloge de l'individu'de Rönesans dönemi Flaman resminde bireyin doğuşu adım adım izlenir. Dikkat çekici nokta aslında yapıtta Todorov'un önceki üç araştırmasında ulaştığı sonuçların ilk dönem metin araştırmalarıyla bireşiminin sunulmuş olmasıdır. Kısaca belirtmek gerekirse “bir toplumun yaşamında çeşitli seviyeler karşılıklı etkileşim halindedir” (s. 9). Bunun anlamı şudur: Metin içinde kurduğumuz ilişkiler, yani çözümlenmenin ilk adımı, metin dışında kalan “ben” ile ilgili ve bu “ben”den kaynaklanan bilgilerle tamamlanmalıdır. En başından beri insanoğlunun arayışı olan anlam zenginliği bu sayede artabilir.

Son olarak değinebileceğimiz yapıtlar olan *L'homme dépaysé* (Memleketsiz insan) (Todorov 1996) ile *Le Nouveau désordre mondial*'de (Yeni dünya düzensizliği) (Todorov 2003) bu anlayışın uygulandığını açıkça görebiliriz. İlkinde araştırma konusu bu kez doğrudan Todorov'un “ben”idir, bu

ben'in öteki karşısındaki, öteki arasındaki yeridir ve kurulan anlambilimsel, sözdizimsel vb. ilişkilerin odağında bu "ben" vardır. İkinci yapıt ise bir başka sorunun aynı açıyla nasıl aydınlatılabileceğini gösterir. Burada aynı konuyu işleyen Emmanuel Todd'un *Après l'Empire. Essai sur la décomposition du système américain* (İmparatorluktan sonra. Amerikan sisteminin çöküşü) adlı yapıtındaki (Todd 2002) sonuçlara Todorov'un farklı yollardan ulaştığını görürüz. Güncel dünya siyasetinin aynı eleştirel bilincin gereçleriyle farklı bir aydınlığa kavuştuğuna tanık oluruz.

Todorov'un yapıtlarındaki eleştiri bilinci ilk dönemden son döneme kadar hep bu aydınlığı hedefler. Onun bir Rönesans düşünürü olarak nitelendirilmesi de bu nedendir. Gerçekten de tıpkı Rabelais'nin *Gargantua*'sında olduğu gibi, Todorov'un yapıtında da "birey", "ben", "özne" gittikçe devleşir.

Bu yapıt, metin ile metin dışını ilişkiye sokar ve sosyal bilimlerde bilgilenmeyi bir şölene dönüştürür.

Eleştirel bilinç metnin kendi içine kapalı dilsel sistemlerini aşar ve metin dışındaki başka sistemlerle zenginleştirici ilişkiler kurar. İnsanın kimliğine ilişkin en kapsamlı araştırma da hiç kuşkusuz bu ilişkilerden itibaren başlayabilecek, eleştiri bilinci insan, özne, birey olgularından hiç ayrılmayacaktır.

Kaynakça

- Rabelais, François (1977) *Pantagruel/Gargantua*, Nouveaux classiques illustrés Hachette, Paris.
- Todd, Emmanuel, (2002) *Après l'Empire. Essai sur la décomposition du système américain*, Gallimard, Paris. Türkçesi: İmparatorluktan sonra. Amerikan Sisteminin Çöküşü, çev: Gülser Çetin, Dost Kitabevi Yayınevi, Ankara, 2005.
- Todorov, Tzvetan (1968) *Qu'est-ce que le structuralisme, 2. La Poétique*, Seuil, Paris.
- Todorov, Tzvetan (1982) *La Conquête de l'Amérique, la question de l'autre*, Seuil, Paris.
- Todorov, Tzvetan (1987) *La Notion de la littérature*, Seuil, Paris.
- Todorov, Tzvetan (1989) *Le Nous et les autres*, Seuil, Paris..
- Todorov, Tzvetan (1995) *La vie commune*, Seuil, Paris
- Todorov, Tzvetan (1996) *L'homme dépaysé*, Seuil, Paris.
- Todorov, Tzvetan (2000) *Éloge de l'individu*, Adam Biro, Paris.
- Todorov, Tzvetan (2003) *Le Nouveau désordre mondial*, Robert Laffont, Paris.